

A PIRAMIS ALJÁN SZOLGÁLTATÁSOK – KERESKEDELEM A (KIS)FALVAKBAN

Beluszky Pál

a földrajztudomány doktora, tudományos tanácsadó,
MTA Regionális Kutatások Központja
fenyvesi@rkkmta.hu

Nemcsak a szolgáltatási-kereskedelmi piramis csúcán zajló folyamatok – a bevásárlóközpontok, szuper- és hipermarketek megjelenése és gyors terjedésük, a tradicionális kereskedelem térvesztése stb. – váltottak s váltanak ki vitákat, hanem a piramis alján, a falvakban – mindenekelőtt a kistalvokban – tapasztalható történések is, az alapellátás hiányosságai a kistalvokban, az intézmények kivonulása e településekből. Ez utóbbi vita, miként a „kistalvas tünetcsoport” is régebbi keletű; a szocialista korszak utolsó egy-másfél évtizedében zajló településpolitikai diskuszióinak leggyakoribb témája az alapellátás kérdése volt. Az a vélekedés viszont nem állja meg a helyét, hogy az apró- és kistalvak alapellátásának gondjai kizárólag az 1960-as–1970-es évek „körzetesítési” törekvéseiből fakadtak. Már a 18–19. század fordulójának szarvasi evangélikus lelkésze, Tessedik Sámuel is úgy vélekedett, hogy a túlságosan népes és a túl kicsiny falvak egyaránt problematikus elemei a településállománynak; utóbbiak azért, mert lakosságuk legmindennapibb szükségletei sem elégíthetők ki helyben: nincs kovácsuk, meszterembereik, lelkészüik (Tessedik, 1786). Erdei Ferenc pedig a két világháború közötti ma-

gyarországi falvakat vizsgálván külön falutípusként említi a „*csonka falvakat*”, melyek csonkaságát épp kicsiny méretük s ebből következően társadalmuk s intézményhálózatuk differenciálatlansága, hiánya okozta; e falvaknak „... olyan kicsiny és olyan fogyatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalu, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell, vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz...” (Erdei, én.). A szerző több, mint 1700 (!) községet sorolt e falutípusba.

A szocialista korszak „vidékpolitikáját”, ezen belül a kistalvak kezelését előrevetítették a „fordulat éve” utáni hónapokban, évből készített – végül nem deklarált, törvényerőre nem emelt, de a mindennapi településpolitikát messzemenően befolyásoló – *településhálózat-fejlesztési koncepciók*. E koncepciók s a korszak településpolitikájának elsődleges célja az *iparosítás* településhálózati feltételeinek megteremtése – ennek megfelelően természetesen a városok s a népes bányász- és ipari községek fejlesztése került előtérbe –, ugyanakkor a településfejlesztés legfontosabb *eszköze* is az iparosítás. A településeket három *kategóriába* sorolták, a falvak a III. kategóriá-

ba kerültek. Az e csoportba sorolt „... települések fejlesztését oly módon kell irányítani, illetve *korlátozni* (kiemelés: B. P.), hogy egy új, a szocialista termelés érdekeinek megfelelő község-hálózat kialakulásához vezessen.” Azon, a településtervezők között elfogadottá vált nézet alapján, miszerint a „gazdaságos” településméret 3000 főnél kezdődik, meg a fejlesztési eszközök szűkössége miatt a III. csoportba sorolt települések között is különbséget tettek: a III. C. csoportba került, zömével kistalvakat elsorvadásra ítélték: a „... C. csoportba soroltuk azokat a községeket, amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésükönél fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista község-hálózatba és ezért nem is fejleszthetők. [...] A C. csoportba sorolt települések területére építési engedélyt lakóépületre kiadni nem szabad. A jelentkező építési szándékot [...] az A csoportba sorolt település felé kell irányítani...” írta a tervezet. A III. C. csoportba 1530 (!) községet soroltak. Az 1971-ben hatályba lépő Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció hasonló szellemben készült, igaz, kevésbé drasztikus megfogalmazásban rendelkezett a falusi településekről: „Ki kell jelölni azokat a településeket, centrumközségeket, amelyek a nagyüzemek gazdasági központjait és egyúttal az ellátási intézményeknek a telepítési helyét képezik, amelyek *gazdaságos üzemeltetése* (kiemelés: B. P.) meghatározott népességszámhoz kötött”. Az OTK tehát az alapellátást nyújtó intézmények „körzetesítésében” látta az aprófalvas vidékeken a szolgáltatások gazdaságos biztosítását, szentesítette a már megindult hierarchizálódást a faluállományon belül.

Megjegyzendő, hogy a falusi térségekben lezajló folyamatokért korántsem egyedül a

településpolitika a felelős. Egy sor, a településpolitikától független körülmény is alakította a falvak helyzetét, a településformáló folyamatokat. Messzemenő hatást gyakorolt a vidéki térségekre a mezőgazdaság eltartóképességének drasztikus csökkenése. Az agrárkeresők aránya 1949-ben még jóval 50 % felett volt, ez az érték 1970-re 24,4, 1990-re 15,4 %-ra csökkent. 1990-ben az 1949-es agrárkeresőlétszám 31,6 %-a dolgozott továbbra is a mezőgazdaságban. A „feleslegessé” váló munkaerő helyben alig tudott munkát találni; vagy elköltözött, vagy foglalkozást váltván ingázó lett; mindez csökkentette a falusi térségek lélekszámát, lazította kohéziójukat. A mezőgazdasági nagyüzemek összevonása azt eredményezte, hogy a nagyüzemek – a tsz-ek, állami gazdaságok – területe több, akár féltucatnyi településre is kiterjedt, üzemközpontjai, adminisztratív központjai is elhagyták a kistalvakat (míg 1960-ban 4507, addig 1990-ben már csupán 1267 tsz működött az országban), tovább csökkentve e falvak munkaerő-szükségletét és -választékát. A megváltozott tulajdonviszonyok – államosítás, szövetkezesítés –, az állam tulajdonába került gazdaság is a nagy szervezeti egységekben látta gazdaságos működése egyik feltételét: a korábban a falvakban tevékenykedő vállalatokat, intézményeket felszámolták – számos falusi malom, szeszfőzde, téglagyár szűnt meg –, de még az alapellátás számos helyi intézményét is nagyobb, többnyire városi szervezetek váltották fel (a falusi pékségeket felszámolván a városi „kenyérgyárakra” bízták a falvak kenyérellátását, gyakori „ellátási zavarokat” idézve ezzel elő), a „szervezetkorszerűsítés” jegyében. E „körzetesítési” folyamatban a mezőgazdasági nagyüzemek és a közigazgatás járt az élen, illetve ezek „centrumfalvakba” való húzódása gyakorolta a legerősebb hatást a kistalvas

térsegekre. *Közös tanácsok* szervezése révén 1960 és 1970 között a községi tanácsok száma 38 %-kal csökkent, majd a következő évtizedben további 15 %-kal. 1980-ban a 3004 községünk közül csak 1394-ben működött tanács. A tanácsok körzetesítését több-kevesebb késséssel követte az iskolák – különösen a felső tagozatok –, óvodák, kulturális intézmények körzetesítése is (az iskolakörzetesítést a legkisebb falvak esetében a megfoglyatkozott gyermeklétszám is indokolta), de a kereskedelmi és szolgáltató intézmények is lehetőleg a tanácsi székhelyekre húzódtak, vagy ha maradtak is a kistalvakban, működésükre állandó volt a panasz (rövid nyitvatartási idő, rossz áruellátás, gyér választék stb.). A korabeli publicisztika kedvenc témájául kínálkozott a kistalvak vegyesboltjainak állapota, a hetente csak egyszer vagy kétszer érkező friss kenyér vagy parizer; ugyanis a falusi boltok

áruellátását is mamutszervezetek végezték – a megyei húsipari, tejipari, sütőipari stb. vállalatok –, s nem volt kifizetődő egy-két kiló parizerrel házalni a falvakban. A hetvenes-nyolcvanas évekre a falusi térségeken *belül* is kialakult a *centrum–periféria* viszony, az alapellátásban, a kereskedelemben és a szolgáltatások terén is erős differenciálódás zajlott le (*1. táblázat*).

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a legkisebb falvak (az 500 főnél kisebbek) alapfokon ellátatlannak tekinthetők, de még az ötszáz–ezer lakosú falvak alapellátása is rendkívül hiányos volt a 70-es évek végén. (A manapság politikai hercehurcák tárgyát képező postahivatalok már 1979-ben is csak az aprófalvak kétötödében működtek.)

A kistalvak ellátatlanságát fokozta, hogy ezekben az évtizedekben a városokkal vagy a centrumközségekkel való kapcsolattartás a

falvak jórésztében korántsem volt megfelelő: a tömegközlekedési eszközök alacsony járat-sűrűsége, a motorizáció alacsony szintje, a kommunikáció egyéb formáinak – telefonellátottság (!), mozgó szolgáltatások, e-ügyintézés stb. – hiánya növelte a kistalvak lakossága és az alapellátás intézményei közötti távolságot.

De a falusi alapellátás kiépítettsége vagy hiánya nemcsak a szolgáltatások igénybevételét, a vásárlások kényelmét, a helybéli ügyintézés lehetőségeit, tehát a lakosság mindennapjainak komfortját befolyásolta. A tapasztalati tények s a tudományos vizsgálódások – köztük jelen sorok írójának és Sikos T. Tamásnak a hetvenes évek faluállomány-típezését célzó kutatásai (Beluszky – Sikos, 1982) – egyaránt azt bizonyították, hogy a hatvanas-nyolcvanas években a falvak *mérete*, fekvése, az *alapellátás színvonala* köré számos olyan jelenség csoportosult, melyek mélyrehatóan megsabták egy-egy település jellegét, fejlődését, lakosságának reakcióit. Így a fenti tényezőkkel összefüggésben alakultak a települések demográfiai folyamatai – a vándormozgalom, ennek következtében a lakosság kor, iskolai végzettség, képzettség szerinti összetétele –, művi környezetének színvonala stb.

A *rendszer váltás nyomán* a falvak helyzete, ezen belül az alapfokú szolgáltatások és a kereskedelem feltételei is sokrétűen változtak.

A piaccgazdálkodás politikai, jogi, tulajdonosi feltételeinek megteremtődése nyomán a települések, köztük a *falvak is kiléptek a „települések piacára”*. Ha nem is szűnt meg – teljesen nem is szűnhetett meg! – a településfejlődés lehetőségeinek „külső” befolyásolása (az önkormányzatok fejlesztési-működtetési eszközeinek igen magas hányada a központi költségvetésen keresztül jut el a településekhez, a saját bevételek, helyi adók csekély

aránya, területfejlesztési akciók stb.), számos változás növelte a községek önrendelkezésének lehetőségeit. A gazdaság, de egyes szolgáltató intézmények telephelyválasztása is a piaci verseny szabályai szerint zajlik, abba az állam (a kormányzat, a közigazgatás, a területfejlesztés intézményei stb.) legfeljebb közvetett eszközökkel szólhat bele. A települések adottságai, mint földrajzi, forgalmi helyzetük, természeti adottságaik, környezetük állapota, munkaerő-piaci helyzetük, a helyi társadalom állapota, a vásárlóerő stb. határozzák meg pályájukat, gazdaságuk fejlődését, szolgáltatásaik-kereskedelmük helyzetét.

Míg a tanácsrendszerben az egy-egy tanácsnak juttatott pénzeszközöket szubjektív megítélés alapján határozták meg, addig ma az önkormányzatok *normatív* finanszírozásban részesülnek.

A falvak is valódi önkormányzatokká váltak; minden település alapjoga önkormányzat (polgármester, képviselőtestület) választása. Elvileg bármelyik község működtethet közigazgatási hivatalt (jegyzőséget), a kisebb községek azonban közösen alkalmazhatnak ügyeik vitelére körjegyzőt. A jegyzőséggel rendelkező községek száma 1806 (szemben az 1980-as 1394 tanácsi székhellyel). Az önkormányzatoknak lehetőségük van – anyagi kondícióiktól függően – intézmények alapítására, fenntartására.

A politikai-társadalmi változások első éveit gazdasági recesszió közepette zajlottak; ezért is esett erősen vissza a lakosság gazdasági aktivitása, az 1970-es 48,3 %-ról 36,2 %-ra. Megjelent a munkanélküliség, a bányász- és üzembezárások nyomán kiterjedt „rozsdáövezetek” alakultak ki. A falvak helyzete különösen súlyos, részben a helyi munkaalkalmak szűkössége miatt, részben az agrárágazat eltartóképességének további csökkenése okán;

népességszám (fő)

Megnevezés	–499	500–999	1000–1999	2000–2999	3000–4999
A községek száma	831	752	713	321	222
Népességszámuk, fő	252 440	551 175	1 010 572	782 643	837 781
Tanácsi székhely	4,5	28,5	66,3	91,3	98,6
Postahivatal (fiókpost)	39,6	91,5	99,0	99,4	100,0
Mezőgazdasági üzemközpont	9,5	25,3	55,3	76,3	79,7
Iparcikkbolt	0,4	1,6	8,6	32,1	70,3
Tűzép-telep	7,1	25,9	49,6	79,8	95,5
Körzeti orvosi székhely	4,1	28,3	76,6	99,1	100,0
Gyógyszertár	1,0	5,1	25,0	59,5	87,4
Bölcsőde	–	1,1	4,2	19,3	40,1
Óvoda	20,0	63,8	95,0	99,4	99,5
Felső tagozatos iskola	3,4	33,5	88,9	99,1	100,0
Filmszínház	49,8	86,2	92,3	96,3	98,6
Művelődési otthon	60,6	79,1	87,1	88,5	95,5
Közütemi vízálózat	15,6	36,0	59,7	68,2	82,4

1. táblázat • Az 5000 főnél kisebb népességszámú községek alapellátottsága, 1979. A megnevezett intézménnyel ellátott községek aránya a különböző népességszámú községekben (%)

2001-ben az ország keresőinek 5,5%-át, a községek keresőinek 11,1%-át foglalkoztatta a mezőgazdaság. Mindezek következtében a falvak lehetőségeit, állapotát mindenekelőtt *munkaerőpiaci helyzetük* határozza meg.

A falusi térségekben zajló folyamatok ismertetése előtt hangsúlyoznunk kell, hogy a rurális körzetek közötti különbségek – a korábban vázoltak következtében – igen jelentősek. A differenciák mind a gazdaság szerkezetében, jövedelmezőségében, a lakosság foglalkozási szerkezetében, a munkaerő-piaci helyzetben, a jövedelmi viszonyokban, a lakásfelszereltségben, mind a demográfiai viszonyokban megmutatkoznak. Ezért például feltehetően nem tükrözi a valós helyzetet napjaink „faluirodalma”, illetve a publicisztika, mert többnyire a legegyszerűbb falvak helyzetével foglalkoznak.

Mindezek következtében az alapellátás bővítésének feltételei kedvezőbbé váltak. A községek egy része tudott élni e lehetőségekkel. Több száz volt társközség vállalta jegyzőség működtetését. Különösen a kilencvenes évek első felének nekibuzdulása nyomán jelentek meg újra az általános iskolák, óvodák egyes kisfalvakban. Az egyéni kereskedelmi és szolgáltató vállalkozások is kísérletet tettek a falusi világ meghódítására. Látványosan gazdagodott a falvak műszaki infrastruktúrája (gáz- és vízellátás, csatornázás, telefonellátás, útviszonyok stb.). Ám e nekibuzdulás csakhamar alábbhagyott. Ismét iskolabezárásokra kerül sor, intézmények szűnnek meg, az önkormányzatok és az „állami” nagyszervezetek – posta, MÁV, közigazgatási rendszer stb. – is szabadulnának a kisfalvakban lévő intézményeiktől. Vállalkozások mennek tönkre, vagy teszik át működésüket prosperálóbb településekre. Ebben kétségtelenül szerepe van az önkormányzatok egyre romló anyagi

helyzetének, de kiderült az is, hogy a „méretgazdaságosság” nemcsak a technokraták „bunkója”, hanem ténylegesen ható, nehezen átléphető tényező, még akkor is, ha társadalmi és lokális érdekek olykor opponálják is „működését”. (S nem is engedhető meg minden esetben érvényesülése.)

Végeredményben *látszólag* nem történt alapvető változás a községek alapellátásában 1990 után (2., 3. táblázat). (Rögtön hozzátéve, hogy a falvak helyzete merőben más az ország különböző régióiban!)

A 2. és 3. táblázat adataiból kitűnik, hogy az összefüggés a községméret és a falvak számos életjelensége, intézményellátottsága között ma is kimutatható, s szükségszerű kapcsolatot képez. Felmérésünk szerint a 446 db kétszázötven főnél kisebb településből 268-ban egyetlen általunk számba vett intézmény sem található; a kétszáz fő alatti községekben nincs iskola, orvos, szaküzlet és így tovább, de még az ötszáz lélek sem jelent valamiféle határt az alapellátásban: mindössze 9,3%-ukban működik általános iskola (alsótagozat, esetenként összevont tanulócsoportok), 5,6%-ukban háziorvos, 2,8%-ukban szakbolt stb. A gyógyszerárak csak ötezer főnél nagyobb településekben válnak általánossá, csakúgy, mint a speciálisabb üzletek. A népességszám

a község lélekszáma	alapfokú intézmények átlagos száma
– 249	1,0
250 – 499	4,9
500 – 999	11,7
1000 – 2999	17,9
3000 –	21,6

2. táblázat • Az alapfokú intézményfajták száma településnagyság szerint (csak a községeket figyelembe véve)

lélekszám	Település népesség	általános iskolák*	házi-orvosok	gyógyszertárak	ruházati szaküzletek	elektromos cikkek szaküzlete	ezer lakosra jutó adózó	szja-alapot képező jövedelem	vándorlási különbözet (%)
– 199	43 585	2	1	–	1	1	351	1 186 012	-16,9
200 – 499	237 842	97	59	1	29	3	373	1 238 443	-9,1
500 – 999	486 438	462	305	37	99	7	386	1 308 857	-6,3
1000 – 1999	921 012	629	582	172	501	26	391	1 391 550	-3,4
2000 – 4999	1 484 595	541	908	375	1 827	149	403	1 462 072	-2,0
5000 – 9999	960 713	247	600	196	1 783	251	416	1 541 239	1,1
10 000 – 19 999	1 139 728	321	708	224	2 712	469	437	1 680 105	0,0

3. táblázat • A településnagyság és a települések szolgáltató intézményei, 2007 (* feladatellátási hely, db)

mal mutat szoros összefüggést a belföldi vándormozgalom és a lakosság jövedelme is. Ez a helyzet a jövőben sem változhat lényegesen, ugyanis a kisfalvak alapellátásának megoldása nyilvánvalóan nem az intézmények vissza- illetve odatelepítésében rejlik, hanem a szolgáltatások *elérhetőségének* javításában.

Az alapfokú intézményhálózat szerepe változott a falusi térségek településformáló folyamataiban, a falvak életében, a közöttük lévő különbségek kialakulásában. A szocialista érában egyértelműen az alapfokú intézményekkel – óvoda, általános iskola, orvos, élelmiszerbolt, tanács, plébánia vagy parókia stb. – való ellátottság, illetve ellátatlanság, az alapfokú ellátás színvonalkülönbségei képeztek a falu életének legfontosabb tényezőit, a hátrányos helyzetű falvak kialakulásáért az alapfokú ellátás hiányosságai, a „körzetesítés” tehetők felelőssé. Utólag természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a teljes foglalkoztatottság viszonyai közepette. Ma, amikor a gazdasági aktivitás csökkenése, a munkanélküliség, az eltartottak, a nyugdíjasok arányának növekedése, a mezőgazdasági üzemek jelentékeny hányadának csekély jövedelmezősége a munkaerőpiaci helyzetet, a mellékjövedelmek szerzésének lehetőségeit, a lakosság jövedelmi viszonyait stb. állítják a falusi élet középpontjába, az alapellátás állapota automatikusan hátrébb sorolódik a fontossági sorrendben. De az alapfokú intézmények igénybevitelének lehetőségeit is alapvetően módosította a *közlekedés* és a *kommunikáció* változása. A személygépkocsi elterjedése – a jobb helyzetű falvakban három család közül kettő rendelkezik gépkocsival, az ezer főre jutó kocsik száma kétszáz és háromszáz között változik –, kommunikáció egyéb eszközei – telefon, mobiltelefon, e-mail, internet, teleházak stb. – gyökeresen megváltoztatták az

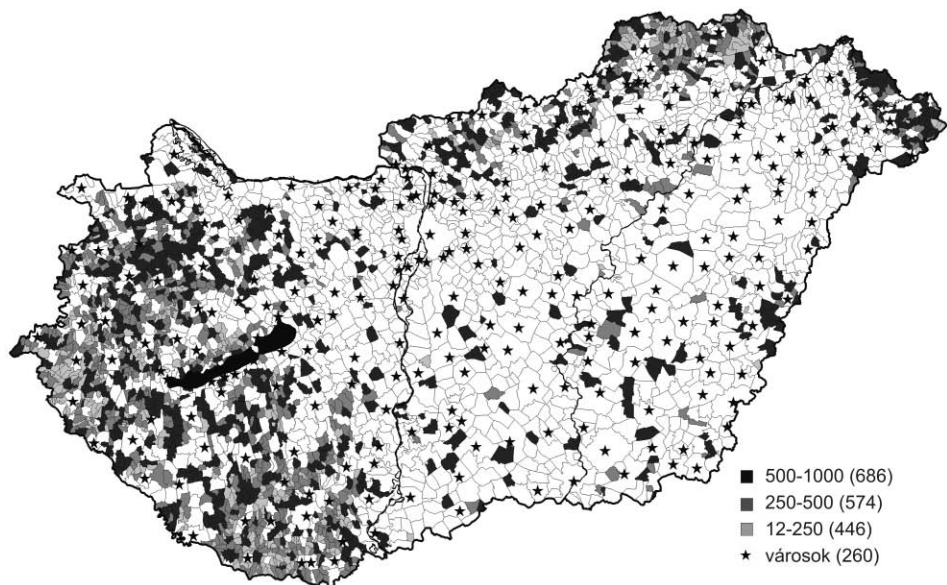
„ellátatlan” aprófalvak s az „alsófokú központok” intézményei közötti kapcsolatokat, a „világgal” való érintkezés lehetőségeit. (Ezzel is magyarázható, hogy számos alkotó értelmiségi távoli kistalukban vagy tanyákon is élhet, s él is.) Szaporodtak a mozgó szolgáltatások, sok helyütt működik a falugondnoki rendszer, az ingázók is nap mint nap kapcsolatot teremtenek a közeli városokkal. A jövőben a kedvezőbb jövedelmi viszonyok, a vásárlóerő növekedése, az önkormányzatok kedvezőbb költségvetési helyzete esetén az alapfokú ellátás elérhetősége, színvonala tovább javulhat (a gépkocsi és a kommunikációs eszközök további elterjedése, a körzeti iskolák mikrobuszokkal való ellátása a tanulók szállítása céljából stb.).

Az ország kedvezőbb helyzetű régióiban (Nyugat-Magyarország) ez a „modell” már működik, az ottani falvak helyzete, beleértve a kistalukat is, meglehetősen stabilizálódott. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a hátrányos

helyzetű, „szegény” térségekben ma még csak elméleti lehetőség például az e-ügyintézés, a csomagküldő szolgálatok igénybevétele stb.

Megjegyzendő, hogy a magyarországi falvakat népességszámuk szélsőséges szóródása jellemzi. Arányukat tekintve mégis az apró- és kistaluk túlsúlya jellemző a községállományra: az ezer főnél kisebb települések tették ki a faluállomány 59,5 %-át 2004-ben (1719 község), ezen belül az ötszáz fős lélekszámot el nem érő községek (aprófalvak) aránya 35,8 % (1. ábra). A falvak átlagos lélekszáma 1224 fő (2004).

Viszont a kistalukban 2004-ben a községi lakosságnak csupán 22 %-a élt, vagyis az aprófalutünetcsoporthoz a falusi népesség alig egynegyedét érinti annak ellenére, hogy e kérdéskör felbukkanása napjaink faluirodalmában ennél jóval gyakoribb, s az „aprófalvas jelenség” és a falvak helyzete közé majdhogynem egyenlőségjel kerül. Az 1700 kistaluk közül az egyértelműen kistalvas „tüneteket”

1. ábra

mutató falutípusba vizsgálataink szerint (Beluszky – Sikos, 2007) kilencszáz s egynehány település került. További mintegy 670 faluban a településméretekből fakadó hátrányokat a foglalkoztatási központoknak a közel-

sége, az ingázási lehetőségek, a rekreációs szerepkör megjelenése ellensúlyozza.

Kulcsszavak: *szolgáltatási-kereskedelem, alapellátás színvonala, apró falvak*

IRODALOM

Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (1982): *Magyarország falutípusai*. MTA FKI, Budapest

Beluszky Pál (1999): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs

Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (2007): *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest

Erdei Ferenc (é. n.): *Magyar falu*. Atheneum, Budapest
<http://mek.oszk.hu/04600/04699/>

Kovács Teréz (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs

Tessedik Sámuel (1786): *A parasztember Magyarországon, Mitsoda és mi lehetne*. Pécs

